

ПРОБЛЕМА СКЛАДОВИХ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Розглядаються теоретичні аспекти соціальної ідентичності як необхідної умови успішної соціалізації особистості, погляди вчених на особливості та складові соціальної ідентичності в різних напрямках психологічної науки. Уточнюються теоретичні засади проблеми соціальної ідентичності в зарубіжній та вітчизняній психології. Подається теорія національної ідентичності, що розглядається у межах двох базових підходів: примордіалізму і модернізму. Автором визначаються стадії розгортання соціальної ідентичності згідно з вченням Гегеля про стадії переходу з буття в поняття та особливості різних рівней ідентичності на цих стадіях: етнічної, національної, цивілізаційної ідентичностей.

Ключові слова: ідентифікація, соціальна ідентичність, ідентичність, соціалізація, національна ідентичність, етнічна ідентичність.

Рассматриваются теоретические аспекты социальной идентичности как необходимого условия успешной социализации личности, взгляды ученых на особенности и составляющие социальной идентичности в разных направлениях психологической науки. Уточняются теоретические основы проблемы социальной идентичности в зарубежной и отечественной психологии. Предлагается теория национальной идентичности, которая рассматривается в пределах двух базовых подходов: примордиализма и модернизма. Автором определяются стадии развертывания социальной идентичности в соответствии с учением Гегеля о стадиях перехода из бытия в понятие и особенности разных уровней идентичности на этих стадиях: этнической, национальной, цивилизационной идентичностей.

Ключевые слова: идентификация, социальная идентичность, идентичность, социализация, национальная идентичность, этническая идентичность.

Постановка завдання та актуальність проблеми. Сучасна суспільно-історична формація має такі характерні особливості:

1. Сучасний історичний період – не просто нове століття чи нове тисячоліття, це якісно новий етап планетарної еволюції, етап становлення глобальної цивілізації.

2. Домінантою майбутнього, що настає, є інтеграція усіх сторін людської діяльності, що усе більш зримо проявляють себе як аспекти єдиного процесу революційних змін.

3. Якісно новий стан сучасного світу ставить людство перед необхідністю активної та усвідомленої співучасті в формуванні нової планетарної цивілізації.

4. Процеси, що відбуваються, ставлять людину ключовою фігурою нового століття. Збереження специфіки та унікальності всього того, що було накопичено людством в ході своєї довгої історії, – запорука виживання загальнолюдських цінностей у світі, що постійно змінюється.

5. Людство знаходиться в інтенсивному процесі глобалізації та трансформації соціально-політичних структур, а також техносфери, яка активно впливає на систему «людина – оточуюче середовище».

Чому ж власне події кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. знаменують початок нового етапу процесу, який отримав назву «глобалізація»? Саме в кінці ХХ ст. взаємозалежність людей, держав і цивілізацій набула глобального характеру. Про це свідчить формування планетарного інформаційного простору, світового ринку капіталів, товарів та робочої сили. Глобального характеру набув вплив на природне середовище. Глобальними стали проблеми міжетнічного та міжконфесійного конфліктів. Глобальними стали проблеми безпеки. При цьому мають місце не тільки кількісні зміни вказаних процесів і проблем, але й глибокі якісні зрушення, пов'язані з невідворотним характером дії глобалізації на соціум та екосистему в планетарному масштабі. Традиційна парадигма розвитку з її пріоритетами особистої користі, суперництва і боротьби привела до цивілізаційної кризи. Глобалізація ставить питання про нову парадигму цивілізаційного розвитку, ідею якої розвивав ще В.І.Вернадський. Пріоритетами цієї парадигми мають стати інтереси не особисті, а суспільні, не суперництво, а співробітництво, не боротьба, а взаємодопомога. Реалізація концепції «ноосфери» – зміна відносин між людиною та природою неможлива без зміни взаємин між людьми [1].

Вищезазначені сучасні соціальні трансформації обумовлюють фрагментарність соціальної дійсності і життя конкретної людини. Невизначеність людського буття є характерною рисою сьогодення. В нестабільному динамічному світі, перенасиченому інформацією, ідентичності стають рухливими, нестійкими, множинними, залежними від соціокультурного контексту.

Проблема соціальної ідентичності є смисловим ядром, яке визначає стратегію модернізації молодій українській державності в умовах третього тисячоріччя, що динамічно змінюються. Багато в чому це пов'язано з крахом світоглядних моделей попереднього історичного етапу, матеріальними бідами, що переживаються значною частиною українського суспільства і, ймовірно, новими внутрішньо- та зовнішньоекономічними реаліями, що виникли після руйнування Радянського Союзу.

Аналіз останніх досліджень. Соціальна ідентичність досліджувалась в декількох напрямках: психоаналітичному (З.Фрейд, Е. Еріксон, Е. Фромм, Т. Адорно, Дж. Доллард, Л. Берковитц, Петер дю Приз тощо), біхевіористському (М. Шериф, Д. Кемпбелл тощо), когнітивістському (Г. Теджфел, Дж. Тернер), символічному інтеракціонізмі (Дж. Г. Мід, К. Лібкінд, Р. Дженкінс), діяльнісному (В. Агеєв, А. Толмасова, Г. Андреева тощо).

Різні аспекти національної ідентичності вивчали як зарубіжні, так і вітчизняні вчені: В. Андрущенко, Дж. Амстронг, А. Бичко, Ю. Бромлей, М. Боришевський, Е. Вільсон, М. Головатий, Л. Дробіжева, Г. Касьянов, В. Лісовий, Д. Міллер, І.Надольний, Ю.Римаренко, Г. Солдатова, П. Ситнік, О.Шморгун.

У сучасних гуманітарних і соціально-політичних науках існують серйозні відмінності у визначенні понять: «етнос», «народ», «нація» завдяки тому, що теорія національної ідентичності розвивається у межах двох базових підходів: примордіалізму і модернізму. Прихильники примордіалізму (Е.Сміт, Г.Нільссен, Ю.Бромлей, Л.Гумільов, Я.Дашкевич) вважають, що етнос і нація існували з давніх-давен і є своєрідним історико-біологічним феноменом. Теоретики модернізму відкидають ідеї класичної філософії й відстоюють ідеї плюральності моделювання світу та відкритості його як системи. У наукових теоріях модернізм представлено конструктивізмом та інструменталізмом. За конструктивізмом (Е.Гелнер, Б.Андерсон), етноси і нації є історичними спільнотами, які виникають на певному етапі розвитку людства на засадах не стільки спільного походження, скільки спільної культури і які так само зникають на певному етапі. Етнос є результатом соціального конструювання, а нація – продуктом політики націоналізму (Е.Гелнер). За Б.Андерсоном, нація є обмеженою і суверенною, «уявною спільнотою». В інструменталізмі етнічність розглядається як інструмент досягнення людьми певних цілей, цілеспрямована діяльність етнічних еліт у боротьбі за владу і привілеї (елітарний інструменталізм) або усунення економічної нерівності членів різних етнічних груп (економічний інструменталізм). Крім того, існує наукова традиція поділу націй і націоналізму на східні і західні; етнічні і політичні; історичні і неісторичні; державні і недержавні.

Наукові діячі примордіалізму трактують національну ідентичність як культурну та державну спільноту, яка поділяється членами групи, що склалась історично на основі сукупності об'єктивних характеристик, до яких відносять загальну територію проживання, мову, релігію тощо. У межах цієї

методології національна ідентичність розуміється як незмінна тотожність, що існувала з давніх часів, та отримувалася людиною раз і назавжди. Як було зазначено вище, ці особливості притаманні саме етнічній ідентичності.

Метою статті є визначення теоретичних засад соціальної ідентичності та її складових: етнічної та національної ідентичностей в зарубіжній та вітчизняній психологічній науці.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо насамперед поняття ідентичності. В загальному вигляді ідентичність може бути визначена як тотожність предмета самому собі. Е. Еріксон визначив ідентичність як внутрішню безперервність і тотожність особистості. Ідентичність розглядається вченим як деяка структура, яка складається з певних елементів, що переживається суб'єктивно як почуття тотожності та безперервності власної особистості при сприйманні інших людей, які признають цю тотожність та безперервність. Це пов'язано з трьома основними рівнями людської природи: індивідуальним, особистісним і соціальним.

Згідно з вченням Гегеля, сутністю будь-якого процесу є перехід від буття в поняття [2, с. 9]. «Определенная сущность, достигшая непосредственности, есть, во-первых, существование, а как неразделенное единство сущности со своей непосредственностью – существующее или вещь. Вещь, правда, содержит рефлексию, но отрицательность рефлексии угасла прежде всего в непосредственности вещи, однако, так как осознание вещи есть по существу своему рефлексия, то непосредственность вещи снимается; вещь делается положенностью. Таким образом, вещь есть, во-первых, явление. Явление – это то, что вещь есть в себе, а не истина. Но это лишь положенное, рефлексированное в инобытие существование есть также выход за свои пределы, в свою бесконечность; миру явлений противопоставляется рефлексированный в себя, сущий в себе мир. Но являющееся бытие и существенное бытие безусловно соотнесены друг с другом. Таким образом, существование есть, в-третьих, существенное отношение; являющееся обнаруживает существенное, и существенное имеет бытие в своем явлении. Отношение – это еще неполное соединение рефлексии в инобытие и рефлексии в себя, полное взаимопроникновение обеих есть действительность» [2, с. 111 – 112].

Отже, саморозгортання сутності передбачає проходження трьох стадій. Згідно з гегелівським алгоритмом, процес формування ідентичності може мати наступний вигляд.

Стадія існування відноситься до ідентичності, яка безпосередньо закріплюється в людському суспільстві і не потребує

особливих зусиль і спеціальної діяльності з боку її членів. Еталоном таких спільнот виступають етноси, місце яких в процесі онтогенезу можна визначити як проміжну ланку між природно-біологічними (кровоно-родинний) колективами і власно соціальними створеннями. Природна обумовленість складання етнічної ідентифікації обумовлює її стихійність, її «автоматичний», переважно несвідомий архетипічний рівень закріплення опозиції «Ми» – «Вони» в ментальності. Етнічна ідентичність підтримується всім змістом міфологічного світосприймання та інколи не потребує особливого раціонального підкріплення, коли «єдинство распадающейся на свои моменты жизненной целостности поддерживается только силой» [3, с. 8].

Етнічна ідентичність навіть в моменти суспільної нестабільності є найбільш стійкою і значущою для більшості людей. Для окремої людини саме етнічна група, до якої вона належить, є найважливішою для неї тим, що визначає її життєві орієнтири, що існувало до неї і буде існувати після неї. Таке сприйняття обумовлено тим, що людина не вибирає свій етнічний статус. Приналежність до етнічної групи – це те, що розуміється саме собою, те, що не підлягає рефлексії. Етнічна ідентичність формується в процесі первинної соціалізації людини, усвідомлення приналежності до певної етнічної спільноти є одним із перших проявів соціальної сутності людини. Етнічна ідентичність – це не тільки прийняття певних групових уявлень, готовність до схожого образу думок, а й етнічні почуття, що розділяються. Це також будівництво системи відносин і дій в різних етноконтактних ситуаціях. Чим більше членів етнічної групи розділяють загальну ідентичність, тим більша ймовірність сумісних дій в її захист [4, с. 661 – 662].

Як правило, етнічна ідентичність формується й існує в контексті соціального досвіду і процесу, з якими ідентифікують себе люди, або ідентифікуються іншими, як члени певної етнічної групи. Етнічна ідентичність формується за допомогою своєї спрямованості в минуле, на давнину, повернення до витоків. Члени етнічної групи об'єднані загальною культурною перспективою, тобто традицією, яка включає в себе комплекс норм, що незалежні від політичного устрою [5].

За Г.У Солдатовою, етнічна ідентичність має свої особливості.

1. Етнічність «родом з минулого». Навіть якщо це «вроджена», «нав'язана» етнічність, яка в значній мірі формується етнократичною політикою і мало зважає на «природні» чинники. Як форму ідентифікації, що є зверненою в минуле, розгля-

дає етнічність Ж.Девос. Для нього етнічна ідентичність – одна з трьох орієнтацій «образу», зокрема орієнтація на минуле.

2. Етнічність міфологічна і в цьому її мобілізуюча сила. Її головна опора – на міф про спільну культуру, походження, історію.

3. Етнічність – залежна змінна. Вона зростає чи слабшає відповідно до зовнішніх обставин. Саме тому етнічність стає найважливішим ідеологічним інструментом в боротьбі за владу.

4. Етнічність має «подвійне дно», тобто, етнічна культура, що лежить в її основі, розподіляється на культуру для «зовнішнього» та «внутрішнього» використання, яка прихована від сторонніх. Люфт між цими двома областями етнічності підсилюється з мірою зростання міжетнічної напруженості.

5. Етнічність зв'язує і солідаризує на основі групового членства. Р. Г. Абдулатіпова визначає етнічність насамперед як «...своеобразную форму солидарности людей для выполнения каких-то социальных и культурных задач».

6. Етнічність за своєю суттю конфронтаційна. Вона є функцію відношень з іншими групами, які складаються за принципом опозиції.

7. Етнічність – категорія «емоційно-нормативна». Гідність, гордість, образи, страхи є найважливішими критеріями міжетнічного порівняння. Ці почуття спираються на глибокі емоційні зв'язки з етнічною спільнотою та моральні обов'язки по відношенню до неї, що формуються в процесі соціалізації індивіда.

Отже, етнічність, етнічна приналежність – поняття, яке в сучасній науці заміщає поняття «етнос», як певну категорію, що позначає існування окремих етнічних груп чи ідентичностей.

Завдяки своїй специфіці етнічність особливо чутлива до змін міжетнічної атмосфери і її актуалізація як форма внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії веде до зростання міжетнічної напруги та дезінтеграції поліетнічного суспільства. Це визначає центральне місце етнічності в феноменологічному полі міжетнічної напруги [4, с. 660 – 661].

Вирішальну роль у процесі етнічної ідентифікації на стадії існування, за Гегелем, відіграють об'єктивні чинники – расовий (антропологічний тип), культурний (мова), психологічний (менталітет) тощо.

Наступна стадія розгортання ідентичності – стадія явища. На цій стадії явище рефлексії породжує спеціальну мислительну діяльність, метою якої є вироблення ідеології, що систематично чином заломлює практичну свідомість даного суспільства на користь його еліти. «Общество известным образом порождает свою иден-

тичность, и тем, что оно не утрачивает своей идентичности, оно обязано своим собственным усилиям» [3, с. 8]. Оскільки в даний період історії рамки суспільства найчастіше конгруентні кордонам держави, в якості суб'єкта (і об'єкта) ідентичності виступає нація як сукупність громадян однієї держави. Національна ідентичність, базуючись на етнічній, в той же час не виключає поліетнічності.

Національна ідентичність – самовизначення особи в національному контексті. Усвідомлення власної причетності до певної нації та її системи цінностей: мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини тощо[6].

На відміну від етнічної, національна ідентичність спрямована на сьогодення, є динамічною, перебуває в процесі зміни, адаптації і формування. Етнос є спільнотою, що утворюється на культурно-історичних і духовно-регулятивних засадах, головним для нього є усвідомлення спільності походження та спільних інтересів. Нація є утворенням політико-правовим та соціально-економічним. Національна ідентичність спирається на свідомий вибір і залежить від усвідомлення окремою особою, етнічною групою, нацією історичних, політичних, громадянських вартостей. Основним пріоритетом в цій системі цінностей є політичний.

Національна ідентичність спирається, на відміну від етнічної, на свідомий вибір і залежність від раціональних чинників – усвідомлення суб'єктом ідентифікації (особою, етнічною групою чи нацією) історичних, громадянських, політичних цінностей, що є вторинними щодо тих цінностей, які становлять підґрунтя етнічної ідентифікації і є, як правило, незмінними.

«Идентичность нации определяется множеством регулятивных систем, которыми в определенные моменты времени руководствуются субъекты, формирующие горизонт близкого и знакомого («свое»): нравы, язык, идеи, отношения к труду, среде обитания, образ жизни и т.д. Иерархические отношения систем образуют структуру – структурированное множество систем. Возникает синхронистическая идентичность, артикулирующая «общий дух» (III Монтескье) и романтическую национальную идею как культурную форму» [7, с. 298]

Незважаючи на те, що національна ідентичність є більш надійною соціальною опорою, настанова, що в умовах модернізації і глобалізації відбудеться заміщення етнічної ідентичності національною, не підтверджується суспільною практикою. Етнос, як історично первісний феномен, і нація, як новітнє утворення, можуть співіснувати, жити одночасно.

На гегелівській стадії дійсності, відносно до сучасних умов розвитку суспільства, відбувається взаємопроникнення етносу і нації в буття, формується цивілізаційна ідентичність. Цей тип є необхідним в період складання єдиного людства, а його зміст визначається розумною роботою з вичленення того ціннісного ядра, яке лежить в основі будь-якого зверхнаціонального утворення. Сучасний етап формування ідентичності покликаний інтегрувати національні держави в новий економіко-політичний організм так, як на другому етапі етноси інтегрувалися в націю. За Ю. Хабермасом: «..форми комунікації, образуючі норми і цінності, отнюдь не мають точної форми дискурсів, і вони далеко не завжди бувають інституціоналізовані, так щоб їх можна було очікувати в визначених місцях в визначене час...Нова ідентичність ще тільки виникаючого світового суспільства не може знаходити вираження в картинах світу. Правда, щоб представляти собою структурно аналогічне доповнення до постконвенціональним ідентичностям Я, вона повинна приховано виходити з цінностей універсальної моралі» [3, с. 49 – 51].

Отже, сутність соціальної ідентичності проходить в своєму формуванні три етапи (за гегелівським алгоритмом розгортання сутності): етнічна ідентичність – національна ідентичність – цивілізаційна ідентичність[8]

Висновки. У процесі дослідження представлено теоретичне узагальнення і вирішено науково-практичне завдання визначення напрямків вивчення проблеми соціальної ідентичності на підставі впровадження системного підходу.

Основні висновки і результати дослідження зводяться до наступного:

1. Проблема соціальної ідентичності є смисловим ядром, яке визначає стратегію модернізації молодого українського державності в умовах третього тисячоліття, що динамічно змінюються.

2. Теорія національної ідентичності розвивається у межах двох базових підходів: примордіалізму і модернізму.

3. Прихильники примордіалізму вважають, що етнос і нація існували з давніх-давен і є своєрідним історико-біологічним феноменом.

4. У наукових теоріях модернізм представлено конструктивізмом та інструменталізмом.

За конструктивізмом етноси і нації є історичними спільнотами, які виникають на певному етапі розвитку людства на засадах не тільки спільного походження, скільки спільної культури і які так само зникають на певному етапі. Етнос є ре-

зультатом соціального конструювання, а нація – продуктом політики націоналізму.

В інструменталізмі етнічність розглядається як інструмент досягнення людьми певних цілей, цілеспрямована діяльність етнічних еліт у боротьбі за владу і привілеї (елітарний інструменталізм) або усунення економічної нерівності членів різних етнічних груп (економічний інструменталізм).

5. Згідно з вченням Гегеля, сутністю будь-якого процесу є перехід від буття в поняття. Саморозгортання сутності передбачає проходження трьох стадій: існування, явища та дійсності.

6. Стадія існування відноситься до ідентичності, яка безпосередньо закріплюється в людському суспільстві і не потребує особливих зусиль і спеціальної діяльності з боку її членів. Еталоном таких спільнот виступають етноси.

7. На другій стадії (явища) явище рефлексії породжує спеціальну мислительну діяльність, метою якої є вироблення ідеології, системним чином заломлюючої практичну свідомість даного суспільства на користь його еліти. В якості суб'єкта (і об'єкта) ідентичності на стадії явища виступає нація як сукупність громадян однієї держави.

8. На гегелівській стадії дійсності, відносно до сучасних умов розвитку суспільства, відбувається взаємопроникнення етносу і нації в буття, формується цивілізаційна ідентичність.

9. Сутність соціальної ідентичності проходить в своєму формуванні три етапи (за гегелівським алгоритмом розгортання сутності): етнічна ідентичність – національна ідентичність – цивілізаційна ідентичність.

Список використаних джерел

1. Ідеї космізму в контексті процесу глобалізації: Електр. ресурс. – Режим доступу : <http://ua.textreferat.com/referat-16914-3.html>
2. Гегель Г. В. Наука логика [в 3-х т] / Г. В. Гегель. – Т.2. – М.: Мысль, 1971. – 248 с.
3. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи / Ю. В. Хабермас; [пер. с нем]. – Донецк : изд-во «Донбасс», 1999. – 123 с.
4. Солдатова Г. У. Этническая идентичность [Текст] / Г.У. Солдатова // Психология самосознания : хрестоматия. – Самара : издательский дом «БАХРАХ-М», 2000. – 672 с.
5. Етнічність [Текст] // Вікіпедія (вільна енциклопедія): Електр. ресурс. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

6. Національна ідентичність [Текст] // Вікіпедія (вільна енциклопедія): Електр. ресурс. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
7. Цыганков П. А. Российская идентичность и европейский порядок / Цыганков П. А. // Социально-политический журнал. – 1996. – №6. – С.34-37.
8. Додонов Р.А. К вопросу о стадиях саморазвертывания социальной идентичности // Ідентичність у сучасному вимірі: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – 402 с.

The theoretical aspects of social identity as necessary condition for successful socialization are revealed in the article, the views of scientists at the features and components of social identity in different directions of psychology: psychoanalytic, behaviourist, cognitivist, symbolic interactionism are represented. The theoretical basis of a problem of social identity in foreign and domestic psychology is specified. We propose a theory of national identity, which is considered within two basic approaches: primordialism and modernism. In scientific theories of modernism the constructivism and instrumentalism are represented. The major differences between ethnic and national identities are identified: national identity is aimed at the present time, is dynamic, is in the process of changing, adapting and shaping, and ethnic identity is formed during primary socialization, awareness of belonging to a particular ethnic group, and is one of the first manifestations of social human nature. The author defines the stage of the social identity development in accordance with the Hegel teachings concerning the stage of the transition from being into the concept and features of different levels of identity at these stages: ethnic, national, of civilizational identity.

Keywords: identification, social identity, identity, socialization, national identity, ethnic identity.

Отримано: 15.01.2013 р.